

Lucyna Kopciewicz

Uniwersytet Gdański

Poradownawstwo i poradnictwo w czasach globalnego kryzysu klimatycznego

Celem artykułu jest próba nakreślenia możliwych redefinicji poradownawczego dyskursu w związku z kryzysem klimatycznym. Omówione zostały problemy ludzi żyjących w warunkach kryzysu klimatycznego – związek warunków środowiskowych i społecznych, nowe postaci ryzyka i próby mierzenia się z presją klimatyczną w postulatach głębokiej zmiany funkcjonowania dominującego modelu ekonomicznego i związanej z nim kultury konsumpcyjnej. Została nakreślona koncepcja głębokiej adaptacji do katastrofy klimatycznej jako przewodnika, którego adresem jest ludzkość a istotą przekazu – zastanowienie się nad sensem przetrwania. Istotne jest również zagadnienie dyskursów kryzysu klimatycznego jako ramy etycznej, w której może się realizować relacja poradnicza. Te osobiste wybory będą miały znaczenie dla zmieniającej się praktyki poradniczej i nauki o poradnictwie.

Słowa kluczowe: kryzys klimatyczny, nauki o poradnictwie, praktyki poradnicze, dewzrost, koncepcja głębokiej adaptacji, dyskurs

Celem artykułu jest refleksja nad potencjałem i sensem praktyk poradniczych rozumianych jako wspomaganie jednych ludzi przez drugich w czasie szczególnego kryzysu – katastrofy klimatycznej. Analizy te mają znaczenie dla poradownawstwa jako otwartego dyskursu naukowego nad praktykami poradniczymi (Kargulowa, 2020) oraz ich osadzeniem w aktualnych warunkach społeczno-kulturowych kryzysu klimatycznego. Pytanie o praktyki poradnicze w kontekście tego kryzysu jest znaczące, ponieważ podstawą poradownawstwa są rozwój i postęp – fundamentalne założenia, że wspomaganie, doradzanie, udzielanie wskazań, dostarczenie innego punktu widzenia na problemy, budzi u osób radzących się wiarę we własne możliwości, siłę życiową, stymuluje aktywność rozwojową, tożsamościową zmianę lub poprawę sytuacji życiowej – osobistej lub zawodowej.

Rozwój dokonuje się zawsze w pewnym horyzoncie możliwości – zakładanej wersji lepszej przyszłości możliwej do zrealizowania. Z kolei kryzys klimatyczny to szereg zjawisk środowiskowych i społecznych, które odnoszą się do procesów przeciwnych rozwojowi i postępowi (Bendell, 2018). Kryzys klimatyczny wskazuje na kurczący się horyzont możliwości i bardzo niepewną przyszłość (lub wręcz brak przyszłości). Dyskursy postępu i rozwoju ulegają zatem osłabieniu lub załamaniu

(Bogunia-Borowska, 2020). Czy – w perspektywie kryzysu klimatycznego – docieramy do granic poradnictwa jako praktyki wspomagania jednych ludzi przez drugich czy raczej do jej głębokiej redefinicji?

W artykule najpierw odniosę się skrótowo do najważniejszych problemów środowisko-społecznych związanych z kryzysem klimatycznym, a w dalszej części do możliwych ich konsekwencji w poradoznawstwie i praktyce poradnictwa.

Kryzys klimatyczny – straty środowiskowe

Intergovernmental Panel on Climate Change (- Międzyrządowy Zespół ds. Zmian Klimatu [ICPP]) jest instytucją działającą w ramach Programu Środowiskowego Organizacji Narodów Zjednoczonych (UNEP). IPCC nie prowadzi własnych obserwacji, pomiarów ani badań, natomiast analizuje opublikowane wyniki poszukiwań naukowych z całego świata. Co kilka lat publikuje raporty o stanie klimatu, które są wykorzystywane przy opracowywaniu międzynarodowych i narodowych programów klimatycznych. Termin kryzys klimatyczny zaczerpnięty jest z raportu opublikowanego w 2021 roku. Z analiz ICPP wynika, że działalność człowieka przyczyniła się w niekwestionowany sposób do bezprecedensowych zmian klimatu. Antropogeniczne globalne jego ocieplenie jest spowodowane przez wykorzystywanie paliw kopalnych, skażenie środowiska wywoływane przez przemysł i masową hodowlę zwierząt oraz beztroską deforestację. Z lektury raportu wynika, iż mimo deklaracji poszczególnych państw dotyczących ograniczeń w emisji gazów cieplarnianych, zmiany klimatu nie tylko nie zatrzymują się, ale przyspieszają. Dynamiczne ogrzewanie klimatu w ostatnim pięćdziesięcioleciu spowodowane zostały przez zwiększające się emisje gazów cieplarnianych – w ostatnich latach były one najwyższe w historii pomiarów. Przyjęty w Porozumieniu Paryskim cel w postaci ograniczenia wzrostu temperatury na Ziemi do maksymalnie 1,5–2,0 stopni Celsjusza w najbliższych trzydziestu latach jest niemożliwy do osiągnięcia. Maksymalne progi wzrostu temperatury zostaną przekroczone już w 2026 roku. Natomiast w końcu XXI wieku temperatura na Ziemi wzrośnie średnio o 2,7 stopnia Celsjusza.

Przekroczenie progu wzrostu temperatury oznacza zwielenokrotnienie nieprzewidywalnych zjawisk pogodowych: fale ekstremalnych upałów, huragany, tornada, ulewne opady i ich następstwo w postaci powodzi w jednych, a w innych rejonach susze skutkujące pożarami. Zmiany temperatury oznaczają również trwałe zmiany systemu klimatycznego na Ziemi – zmiany związane z grubością pokrywy lodowej, globalnego poziomu mórz i oceanów. Mają też katastrofalne skutki dla ekosystemów – zaburzą ich równowagę, przyczyniają się do utraty bioróżnorodności (*The Intergovernmental Panel on Climate Change* [IPCC], 2021).

Kryzys klimatyczny nie dzieje się „gdzieś daleko” (Kundzewicz & Juda-Rezler, 2009). Polskie badania dokumentują wzrost średniej temperatury począwszy od ostatniej dekady XX wieku, perturbacje dotyczące okresu wegetacyjnego

– łagodne zimy, ciepłe wiosny, ochłodzenie na początku i na końcu okresu letniego, skutkują przyspieszeniem wegetacji (Dumieński et al., 2019). Polska ma też bardzo niewielkie zasoby wodne w porównaniu z innymi krajami Europy (trzykrotnie mniejsze niż średnia Europejska). W ostatnim trzydziestoleciu wzrosła też liczba ekstremalnych zjawisk pogodowych w Polsce (Sadowski, 2013).

Konsekwencje społeczne

Kryzys klimatyczny wiąże się z trzema typami skutków, które mogą wpływać na kształt praktyk poradnictwa w perspektywie krótkookresowej i długookresowej. Skutki bezpośrednie są związane z nagłymi, nieprzewidywalnymi zdarzeniami pogodowymi. Bezpośrednie konsekwencje tych zjawisk wiążą się z ograniczoną możliwością funkcjonowania człowieka w jego środowisku zamieszkania, co w perspektywie długookresowej może rodzić wątpliwości dotyczące bezpiecznego osiedlania się i wyboru miejsca do życia. Skutki pośrednie dotyczą pogarszającego się dobrostanu psychicznego ludzi w związku z dostrzegalnymi zmianami klimatycznymi – niepokój, lęk dotyczący przyszłości, lęk w związku z wyborem miejsca zamieszkania, wyborem aktywności zawodowej, ryzykiem prowadzenia określonych typów działalności gospodarczej. Z kolei skutki długofalowe dotyczą trwałego i nieusuwalnego pogarszania się warunków życia w rejonach dotkniętych konsekwencjami zmian klimatu: zaczynając od konieczności przesiedlenia ludzi i zwierząt – migracje klimatyczne, przez utratę mienia i zagrożenia zdrowotne, kończąc na zagrożeniach wywołanych ograniczoną dostępnością dóbr podstawowych i wody (Doherly & Clayton, 2011). Diagnozę tę potwierdza też Światowa Organizacja Zdrowia, która szacuje, że zmiany klimatyczne spowodują dodatkowe 250 000 zgonów rocznie na całym świecie w latach 2030–2050. Zgodnie z szacunkami WHO 80% ludzkiej populacji doświadczy braku bezpieczeństwa dostaw wody i żywności. Istotnie zwiększy się ryzyko wystąpienia chorób, których podłożem będą zmiany klimatu (*World Health Organization* [WHO], 2018).

Aktualnie w psychologicznej literaturze przedmiotu opisywane są problemy emocjonalne i psychiczne ludzi dostrzegających niepokojące zmiany, doświadczających tak zwanych strat środowiskowych, antycypujących ich konsekwencje dla przebiegu własnego życia, życia innych ludzi, w tym pokolenia dzieci i możliwości ich bezpiecznego i harmonijnego dorastania (Cunsolo & Ellis, 2018; *CPA Handbook of Climate Psychology*, b.d.; Gawrych, 2021; Gulla et al., 2020).

Zjawisko lęku klimatycznego odnosi się do złożonych reakcji emocjonalnych – przygnębienia, smutku, obniżenia nastroju, poczucia bezradności w perspektywie dostrzegalnych zmian klimatycznych. Klimatyczna rozpacz jest z kolei związana z marazmem, poczuciem braku sensu życia w związku prawdopodobnym kresem życia na Ziemi i odczuwaniem nieodwracalnych strat wywołanych zmianami klimatycznymi. Na przeciwnym biegunie sytuuje się ludzka wściekłość (*climaterage*)

wobec zmian klimatu, która jest kierowana w stronę podmiotów pogłębiających ten stan – polityków i biznesu związanego z wydobywaniem i przetwarzaniem paliw kopalnych (Bendell, 2018; *CPA Handbook of Climate Psychology*, b.d.).

Poradownictwo – nowe obszary problemowe

Nauki społeczne, w tym pedagogiczne, przez dłuższy czas nie zajmowały się problematyką środowiskową. Środowisko rozwoju człowieka jako kategoria pedagogiczna odnosiła się niemal wyłącznie do wymiarów instytucjonalnych, sieci społecznego wsparcia i relacji między ludźmi. W tej definicji środowiska pomijana jest kwestia przynależności ludzi do świata jako złożonej przyrodniczo-społecznej całości (Albrecht, 2007).

Zainteresowanie kwestiami środowiskowymi (przyrodniczo-społecznymi) w naukach społecznych zaczęło wzrastać w związku z kryzysem klimatycznym. Na gruncie światowej humanistyki i nauk społecznych formułowany jest pogląd o konieczności dokonania ekologicznej lub przyrodniczej korekty tej grupy nauk tak, aby zdołały wypracować narzędzia do adekwatnego rozpoznawania wyzwań kryzysu klimatycznego (Bińczyk, 2018; Macnaghten & Urry, 2005). Siłą rzeczy postulaty te dotyczą również teorii i praktyki poradnictwa.

Wzrastające zainteresowanie kwestiami środowiskowymi doprowadziło do identyfikacji wielu nowych, dotąd nierozpoznanych problemów związanych z przynależnością środowiskową człowieka. Badania nad solastalgią należą do ciekawych przykładów analiz poświęconych temu zagadnieniu. Autorem konceptualizacji solastalgii jest Glenn Albrecht (2007, 2011). Solastalgia została zdefiniowana jako tęsknota za miejscem życia – zdomowieniem. Dom jest tu jednak rozumiany nie tylko jako miejsce, w którym się mieszka i nie tylko jako rodzina. Dom oznacza „moje miejsce na Ziemi”, przywiązanie człowieka do środowiska, związek z przyrodą, przynależność ludzi do określonego „kawałka świata”. Solastalgia, zdaniem autora, ujawnia się postaci głębokiego stresu i cierpienia grup lub jednostek na skutek zmian środowiskowych w otoczeniu, w którym żyją. Ludzie cierpią z powodu przesiedleń, procesów gentryfikacji, wojen, katastrof naturalnych. W relacjach osób przeżywających traumę w związku z tymi zjawiskami można dostrzec nie tylko smutek w związku ze stratami materialnymi – dobytkiem i domem, stratą najbliższych osób, ale też smutek i tęsknotę za określonym miejscem – za przyrodą i krajobrazem.

Kryzys klimatyczny wywołuje szczególną postać solastalgii – tęsknoty za domem, który jest dziś w procesie dostrzegalnego rozpadu. Przynależność środowiskowa człowieka wytwarza silny emocjonalny związek z miejscem, a dostrzegalna destrukcja miejsca wiąże się poczuciem „utruty gruntu pod nogami” i stanami, które temu poczuciu towarzyszą – bezsilnością, brakiem kontroli, dezorientacją, niepewnością, poczuciem straty i odebrania czegoś istotnego. Podobne uczucia

i emocje towarzyszą ludziom obserwującym procesy wylesiania najbliższej okolicy, wycinki drzew, likwidacji terenów zielonych w związku z planami zabudowy. Albrecht określa te stany emocjonalne mianem erozji przynależności do swojego „kawałka świata” (Albrecht, 2007).

Albrecht wprowadził też inne kategorie pojęciowe bliskie solastalgii – pojęcie zdrowia i chorób somaterratyecznych (*somaterratichealth, somaterraticillnesses*) i psychoterratyecznych (*psychoterratichealth, psychoterraticillnesses*). Ich podłożem jest życie w zdewastowanym środowisku przyrodniczym, a dokładnie – są one następstwem zerwania prawidłowych relacji zachodzących między ludźmi i przyrodą. Zdaniem autora, chroniczny stres wynikający z życia w zniszczonym środowisku, obserwacja postępującej erozji najbliższego otoczenia mogą wywoływać skutki somatyczne i psychiczne porównywalne do tych powodowanych przez katastrofy i klęski żywiołowe (Albrecht, 2011).

Grupy ryzyka

Niektóre grupy populacyjne mogą być szczególnie narażone na konsekwencje kryzysu klimatycznego: mieszkańcy państw rozwijających się, osoby o niskim statusie społeczno-ekonomicznym, mniejszości etniczne, dzieci, kobiety, osoby starsze, osoby z niepełnosprawnością, ludzie chorzy. Inna klasyfikacja grup ryzyka wiąże się ze związkiem aktywności zawodowej ze środowiskiem (Gawrych, 2021; Gulla, et al., 2020). Ludzie pracujący w sektorze rolnictwa, turystyki, hodowli zwierząt, sadownictwa i ogrodnictwa są szczególnie narażeni na katastrofalne zmiany klimatu i ryzyko utraty zarówno miejsca pracy jak i miejsca do życia – dobytku i możliwości zarobkowania.

W przypadku dzieci i młodzieży kryzys klimatyczny skutkuje powstaniem lęku egzystencjalnego. Dorastanie w świecie bez przyszłości wiąże się z zakwestionowaniem rozwoju, niewiarą w sens aspiracji i dążeń, przekonaniem, że życie w takim świecie nie ma wartości i wiąże się z bardzo wysokim ryzykiem. Badania kryzysu klimatycznego postrzeganego z perspektywy dzieci nie są zbyt licznie reprezentowane w światowej literaturze pedagogicznej i socjologicznej i raczej sprowadzają się do badania wiedzy na temat tego zjawiska. Jeden z ciekawszych projektów dotyczył badania niepokojów dzieci z Australii wobec kryzysu klimatycznego. Wyniki tych badań dokumentują wysoki poziom lęku wobec przyszłości – ponad połowa respondentów obawia się, że będzie dorastać w świecie, w którym zabraknie wody pitnej, niemal połowa – odczuwa lęk w związku ze spodziewanym negatywnym wpływem zmian klimatycznych na ich życie, natomiast jedna czwarta uważa, że świat skończy się zanim one staną się dorosłe (McMichael, 2014; Tucci, et al., 2007). Nie można przenosić tych wyników badań na całą dziecięcą populację, ale warto przyjrzeć się negatywnemu kapitałowi emocjonalnemu dorastającego pokolenia i takim dyspozycjom jak pesymizm, pasywność, bezradność, niewiara w sens

działań. Negatywny kapitał emocjonalny kształtowany w warunkach klimatycznego kryzysu może okazać się dużym wyzwaniem dla praktyki i teorii poradnictwa.

Próby zatrzymania katastrofy klimatycznej. Poszukiwanie alternatyw – dewzrost i kultura umiaru

Istotną ramą dyskursu poradoznawczego czasu katastrofy klimatycznej mogą okazać się próby tworzenia alternatyw – poszukiwanie nowych porządków społecznych, nowych sposobów organizacji społeczeństwa i nowych sposobów codziennego życia. Refleksja ta bazuje na założeniu, że możliwe jest zatrzymanie lub odwrócenie niekorzystnych zmian określanych mianem katastrofy klimatycznej. Proponowane alternatywy pociągają za sobą bardzo poważne konsekwencje w postaci głębokich zmian społeczno-ekonomicznych i stylów życia właściwych społeczeństwu konsumpcyjnemu.

W związku z katastrofą klimatyczną coraz większego znaczenia nabierają badania ekonomiczno-społeczne nawiązujące do idei „granic wzrostu”. Raport *Granice wzrostu* został opublikowany przez Klub Rzymski w 1972 roku. Raport ten stawia w krytycznym świetle możliwości nieograniczonego wzrostu na planecie o ograniczonych zasobach. Biorąc pod uwagę trendy demograficzne światowej populacji z lat siedemdziesiątych XX wieku, wskaźnik industrializacji, produkcję żywności, wskaźnik zanieczyszczeń oraz wykorzystanie zasobów naturalnych granice wzrostu miałyby zostać osiągnięte w połowie XXI wieku. Jeden ze scenariuszy zaproponowany przez autorów raportu wskazuje, że w połowie XXI wieku miałby się załamać wzrost produkcji przemysłowej, produkcji żywności oraz nastąpić poważny regres demograficzny (Meadows, et al., 1973). Prognozy Klubu Rzymskiego są wciąż dyskutowane w świecie naukowym – krytyka dotyczy głównie niedoszacowania zasobów naturalnych, zbyt katastroficznego przesłania oraz sformułowanych rekomendacji (np. kwestia depopulacji). Niemniej jednak idea „granic wzrostu” jest wciąż analizowana, rozwijana i redefiniowana. Jej najnowszą odśłoną jest dyskusja o problematyce dewzrostu (Skrzypczyński, 2020).

Autorstwo terminu dewzrost jest przypisywane francuskiemu filozofowi Andre Gorzowi, który używał go w kontekście ograniczeń środowiska naturalnego i krytyki kapitalizmu. We Francji badania nad zahamowaniem wzrostu i dewzrostem rozwijały się dwutorowo – w postaci krytyki samej idei rozwoju oraz w ramach formującej się ekonomii ekologicznej. Silnym argumentem podnoszonym we francuskich dyskusjach w latach osiemdziesiątych XX wieku była następująca formuła: im szybszy wzrost gospodarczy, tym większa degradacja środowiska naturalnego (Muraca, 2013).

Termin dewzrost zadomowił się w dyskursie naukowym na początku XXI wieku i od tego czasu systematycznie powiększa się grono badaczy tej problematyki: Giorgos Kallis, Federico Demaria, Giacomo D’Alisa. Dewzrost nie jest jednorodnym

korpusem teorii, doktryn i praktyk społecznych. Jest raczej otwartym zbiorem idei, wciąż eksplorowanych, dla których wspólnym mianownikiem jest odrzucenie modeli funkcjonowania społecznego opartego na wzroście gospodarczym (D'Alisa, et. al., 2013; D'Alisa, 2015; Demaria, 2013; Kallis, 2018).

Mimo różnic współczesnych konceptualizacji dewzrostu najważniejszym założeniem jest odejście od fetyszyzacji wzrostu gospodarczego jako miary rozwoju społecznego – odejście od imperatywu nadmiernego wytwarzania dóbr i przymusu nieustannego ich konsumowania. Niewątpliwie mechanizm wytwarzanie – konsumowanie napędza wzrost gospodarczy. Mechanizm ten jest też uznawany za koło zamachowe społecznego dobrobytu i dobrostanu. Warto zadać sobie jednak pytanie o rzeczywistą cenę dobrobytu wysokorozwiniętych społeczeństw zachodnich: o dewastację środowiska, eksploatację zasobów naturalnych państw rozwijających się, o sens przenoszenia produkcji do krajów ubogich z tanią, *quasi* niewolniczą pracą, o pracę dzieci, o wytwarzanie niebezpiecznych odpadów, które zagrażają środowisku oraz zdrowiu i życiu ludzi.

Teoretycy i badacze dewzrostu wskazują, że paradygmat wzrostu nie spełnił zawartych w nim obietnic. Mimo wzrostu gospodarczego nie udało się zlikwidować problemu ubóstwa, podziałów społecznych, nierówności społeczno-ekonomicznych dzielących poszczególne klasy społeczne. Neoliberalna polityka gospodarcza zdaje się wręcz zaostrzać te problemy, zarówno w skali lokalnej jak i globalnej – ujawniają się one w postaci pogłębiania nierówności społecznych i rozwarstwienia społecznego. Neoliberalizm wspiera procesy deregulacji, prywatyzacji oraz minimalizacji zabezpieczeń socjalnych i ochrony państwa nad pracą i ludzkim zdrowiem. Te rozwiązania mają swoją cenę w postaci wzrostu lęków, frustracji, braku poczucia bezpieczeństwa i faktycznego obniżenia jakości życia w wysokorozwiniętych społeczeństwach świata zachodniego (Wilkinson & Pickett, 2011). Odpowiedzią na te problemy ma być niepoohamowana konsumpcja, która nabiera rozmiarów uniwersalnego mechanizmu rozładowywania jednostkowych napięć i lęków, równocześnie wzmacniając układ gospodarczy, który te napięcia i lęki powoduje.

Dyskusja o iluzjach polityki wzrostu gospodarczego i postępu nie zaczęła się dlatego, że ludzie uzmysłowili sobie, że w gruncie rzeczy polityka wyrządza poważne szkody społeczne i jednostkowe. Dyskusja o dewzroście przybrała na sile wraz z jednoznacznym powiązaniem skutków powodowanych przez globalny kapitalizm z globalnym ociepleniem klimatu. Dewzrost można zatem rozumieć jako krytykę kapitalizmu z jego dogmatem nieograniczonego wzrostu, który stał się najpoważniejszym zagrożeniem w perspektywie utrzymania życia na Ziemi.

Zwolennicy idei dewzrostu postulują odrzucenie wzrostu gospodarczego jako dominującego paradygmatu społecznego i odejście od definiowania sfery publicznej przy użyciu języka ekonomicznego. Celem byłaby poprawa jakości życia poprzez odtworzenie i reorganizację sektora usług publicznych i dóbr wspólnych, które pozwoliłyby wszystkim zachować względnie dobry standard życia bez potrzeby osiągania wysokich dochodów (Hickel, 2020). Chodzi zatem o głęboką

reorganizację społeczeństwa, polityki i gospodarki wokół ludzkich potrzeb, etyki solidarności i troski, dzielenia się oraz prostego życia (Skrzypczyński, 2020).

W związku z katastrofą klimatyczną dewzrost jest definiowany jako zmniejszenie przepływu materii i energii w globalnej gospodarce (z jednoczesnym zapewnieniem autonomii polityk gospodarczych respektujących ochronę środowiska i zasadę sprawiedliwości społecznej, prowadzonych przez kraje Globalnego Południa). Oznacza to jednak, że celem faktycznym dewzrostu jest nie tyle zahamowanie wzrostu gospodarczego, ile zmniejszenie gospodarki.

W kontekście idei dewzrostu rozwijane są nowe praktyki kulturowe, które wpisują się w tak zwaną kulturę umiaru. Kultura umiaru jest związana ze sprzeciwem wobec wszechobecnej kultury konsumpcyjnej – nadmiaru przedmiotów i przymusu ich nabywania. Kulturę tę tworzą praktyki antykonsumpcyjne. Kultura umiaru jest źródłem alternatywnych wartości, tożsamości i codziennych działań w czasie kryzysu. Zakłada ona istnienie wspólnot, które są zorganizowane wokół specyficznych celów – wymiany dóbr i usług, rzemiosła – umiejętności naprawy, przetworzenia lub odtworzenia istniejącego obiegu przedmiotów lub idei niemarnowania żywności (Dąbrowska, et al., 2015).

Źródłem kultury umiaru jest kontestacja rabunkowej i eksploatorskiej działalności wielkich globalnych koncernów, które produkują przedmioty tanio, radykalnie skracają cykl ich społecznego życia po to, by konsumenci szybko zastępowali posiadane rzeczy nowymi (na zasadzie kup-żyj-wyrzuć). Mechanizm ten umożliwia maksymalizację zysków przez globalny kapitał, a jest skutecznie ukrywany w hasłach o wolności, przyjemności kupowania i wyrażania, kreowania własnej tożsamości poprzez przedmioty oraz konsumpcję (Baudrillard, 2006; Bauman, 2009).

Podstawą kultury umiaru jest też sprzeciw wobec dewastacji środowiska naturalnego na skutek masowej produkcji nadmiaru rzeczy i sprzeciw wobec wycisku pracowników, który jest ceną obniżenia kosztów produkcji rzeczy. Kultura umiaru wyrasta z wrażliwości na relacje międzyludzkie związane z wytwarzaniem przedmiotów, ich utowarowieniem, sprzedażą i nabywaniem. Można ją nazwać swoistą ekologią i etyką konsumpcji czasów kryzysu.

Idee recyklingu, samodzielnego wytwarzania przedmiotów (DIY), świadoma rezygnacja z posiadania określonych rzeczy, rezygnacja z robienia zakupów w centrach i galeriach handlowych, kupowanie rzeczy jedynie wówczas, gdy są niezbędne, kupowanie rzeczy wytwarzanych wyłącznie na lokalnych rynkach należą do nowych wzorów kulturowych antykonsumpcji (Cikała-Kaszowska, 2017). Wzory te zakładają detoksykację od nawykowego kupowania nowych przedmiotów bez wyraźnej potrzeby, od emocjonalnego trybu kupowania (rozładowanie napięcia lub stresu przez zakupy), od manifestowania statusu lub przynależności kulturowej poprzez rzeczy oraz zakładają uwolnienie procesów tworzenia lub wyrażania tożsamości od praktyk zakupowych – posiadania nowych przedmiotów, ubrań, zgodności z trendami i modami (Szlendak, 2013). Kulturę umiaru można interpretować jako nieco zmodyfikowane idee Le Corbusiera – by sprowadzić przedmioty

wyłącznie do wymiaru ich użyteczności zamiast wymiarów kulturowych – symboli i znaków.

Z punktu widzenia teorii i praktyki poradnictwa idea dewzrostu i kultura umiaru zawierają istotne przesłanie dotyczące aktualnych i przyszłych kompetencji kulturowych pożądaných w czasie kryzysu klimatycznego: umiejętność rezygnacji, idea samowystarczalności, umiejętność korzystania z bardzo ograniczonych zasobów, umiejętność przedłużania funkcjonowania przedmiotów, zaradność.

Dewzrost i kultura umiaru może być istotną ramą nowych praktyk kryzysowego poradnictwa rozumianego jako praktyka pomocy ludziom w trudnym przejściu od stylu życia związanego z kulturą konsumpcyjną, kulturą nadmiaru właściwą „życiu na dobrym poziomie” do modelu rezygnacji, „necesyizmu” (skromnego życia i posiadania jedynie tego, co konieczne), kultury niedoborów czasu kryzysu klimatycznego.

Przygotowanie do katastrofy klimatycznej. „Mapa katastrofy klimatycznej” jako poradnik dla ludzkości

Koncepcja głębokiej adaptacji autorstwa Jema Bendella powstała w następstwie pytań o katastrofę klimatyczną (autor nie posługuje się pojęciem „kryzysu klimatycznego”), nad którymi zastanawiał się autor oraz jego studenci. Nie były to pytania naukowe dotyczące wiedzy o poszczególnych parametrach katastrofy, ale refleksyjne pytania życiowe o to, czy katastrofa klimatyczna już się zaczęła, w jakim momencie katastrofy klimatycznej jesteśmy („mamy jeszcze czas?” „już jest za późno?”), jak przygotować się do katastrofy, czy warto coś zmienić w swoim postępowaniu i planach życiowych, czy warto zmienić miejsce do życia, czy w ogóle są bezpieczne miejsca do życia? Pytania te nie dotyczyły jedynie wymiaru osobistego bezpieczeństwa, ale zapoczątkowały proces systematycznego zbierania pomysłów na nowe życie w świetle przekonań o nieuchronnej zapaści społecznej i prawdopodobnej zagładzie ludzkości w związku z katastrofą klimatyczną. Refleksyjność rozumiana jako analizowanie własnego życia połączona z praktykami analizy raportów naukowych o stanie klimatu doprowadziła autora do wypracowania koncepcji głębokiej adaptacji do katastrofy klimatycznej z jej węzłowymi ideami: rezyliencją, rezygnacją i rewitalizacją. Bendell nazywa tę koncepcję „mapą nawigacyjną katastrofy klimatycznej”; choć w zasadzie jest to poradnik dotyczący tego, jak ludzie (ludzkość) powinni żyć, by ograniczyć szkody i nie pogarszać sytuacji. Najważniejszym zadaniem jest odrzucenie postawy zaprzeczeń katastrofie i uznanie, że presja klimatyczna w najbliższych latach poważnie zakłóci podstawowe formy funkcjonowania społeczeństw. Choć adresatem tego poradnika jest ludzkość jako podmiot zbiorowy, to refleksja nad katastrofą klimatyczną i głęboką adaptacją do nowych warunków jest zawsze procesem osobistym.

Bendell wskazuje, że katastrofa klimatyczna będzie skutkować poważnym rozbięciem i radykalną zmianą tożsamości ludzkich w najbliższych latach. Istotnie zostaną przekształcone fundamentalne normy społeczne – oscylować będą wokół przetrwania jako podstawowej wartości. Koncepcja rezyliencji zakłada, że rozwój dokonuje się poprzez pokonywanie kryzysów i powrót do „normalności” (Trzebiński & Zięba, 2003; *CPA Handbook of Climate Psychology*, b.d.). Zdaniem Bendella rezyliencja czasów katastrofy klimatycznej jest inna – nie ma w niej bowiem postępu ani rozwoju, dlatego sprawą pilną byłoby dokonanie analizy sposobów, strategii i taktyk przetrwania wspólnot i kultur, które mają w swej historii doświadczenie przetrwania katastrofy lub zagłady. Nie chodzi tu jednak tylko o to, by z tych historycznych narracji skonstruować instruktaż przetrwania. Chodzi o uświadomienie sobie, że zagłada jest realnym zagrożeniem, w perspektywie którego ludzie powinni zadać sobie pytania o to, czy chcą coś ocalić w obliczu katastrofy klimatycznej, co naprawdę chcą ocalić, co warto ocalić oraz dlaczego warto to ocalić (Bendell, 2018, s. 29–31). Odpowiedzi na te pytania mogą stać się źródłem formowania nowych wartości i norm społecznych.

Kolejną składową koncepcji głębokiej adaptacji jest rezygnacja. Nie ulega wątpliwości, że w obliczu zmian klimatu konieczne jest porzucenie dotychczasowych sposobów życia, spędzania czasu wolnego, korzystania ze środków komunikacji, nawyków żywieniowych oraz związanych z nimi sposobów produkcji, wzorów konsumpcji oraz eksploatowania zasobów naturalnych. W przypadku rezygnacji rodzi się jednak pytanie o to, jakie aspekty życia współczesnych ludzi w społeczeństwach wysokorozwiniętych i rozwijających się trzeba porzucić, by nie pogłębiać degradacji klimatycznej (Bendell, 2018, s. 29). Trzeba mieć na uwadze, że proces rezygnacji również nie oznacza cywilizacyjnego postępu. Przeciwnie, proces ten będzie się wiązał z doświadczeniami społecznej degradacji i dehumanizacji.

Ostatnim elementem wpisującym się w koncepcję głębokiej adaptacji do katastrofy klimatycznej jest rewitalizacja – przywrócenie takich sposobów życia, wartości i zasobów, które uległy erozji na skutek rozwoju nowoczesnego społeczeństwa i jego infrastruktury. Autor ma na myśli powrót do podstaw, przekonań na temat życia i jego organizacji (na przykład powrót do koncepcji lokalnej samowystarczalności kulturowej, społecznej, żywieniowej jako alternatywy dla idei mobilności społeczeństw globalnych). W przypadku rewitalizacji chodzi o odpowiedź na pytanie o to, co jako ludzkość uważamy za warte przywrócenia w perspektywie katastrofy klimatycznej, co może ograniczyć w jakimś stopniu cierpienie, co nas zmobilizuje w obliczu potężnych trudności, kryzysu i ryzyka zagłady życia na Ziemi (Bendell, 2018, p. 30).

Koncepcja Bendella jest próbą nakreślenia strategii działań ludzkości w obliczu nieuniknionej katastrofy. Jest to koncepcja niezwykle pesymistyczna, choć jest to – jak dotąd – jedyna kompletna „mapa drogowa” działań możliwych do podjęcia, o ile program minimum, którym jest przetrwanie, będzie opcją wartą podjęcia.

Kwestie etyczne

Kolejną istotną ramą, w której osadzona jest relacja poradnicza, jest rama etyczna. Wychowawcy, doradcy, eksperci będą pracować z jednostkami i grupami szczególnie narażonymi na kryzys psychiczny oraz kryzys egzystencjalny w związku ze skutkami katastrofy klimatycznej – utratą miejsca do życia, domu, rodziny, środowiska, utratą pracy, możliwości edukacji. Przed poradcoznawcami i specjalistami z zakresu zmian klimatu, stoi pilne zadanie rozeznania i oszacowania skutków katastrofy klimatycznej dla lokalnych społeczności – identyfikacji tych płaszczyzn, których dotychczas będą działania interwencyjne, pomocowe i doradcze.

Istotą kwestią etyczną, która stoi przed poradcoznawcami jest etyczny wybór w zakresie społecznych dyskursów katastrofy klimatycznej, czyli wybór takich narracji, przy użyciu których interpretowana jest zmiana klimatu i jej konsekwencje. Wydaje się istotne, by narracja ta była zgodna z aktualnym stanem wiedzy, wynikała z raportów badawczych międzynarodowych organizacji naukowych. Jest to zadanie niezwykle trudne z uwagi na to, że polityki adaptacji do warunków klimatycznych niektórych państw są prowadzone w perspektywie doraźnej, bez wizji przyszłości a niekiedy z założeniem złej woli – ignorancją, bagatelizowaniem lub zaprzeczaniem zmianom klimatu. Zatem kwestią odpowiedzialności etycznej jest wypracowywanie przesłanek pomocowych i wskazań we współpracy z ekspertami, niekoniecznie zaś we współpracy z organami administracji centralnej i lokalnej w państwach opierających politykę na negacjonizmie klimatycznym (Nuccitelli, 2015). To rzecz jasna może generować głęboki konflikt lojalnościowy w praktykach poradniczych.

Potencjalne niebezpieczeństwa etyczne związane są z publicznymi dyskursami, które podważają wiedzę naukową, wiążą się z celami propagandowymi czy doraźnymi interesami politycznymi – oferowaniem ludziom poczucia złudnego bezpieczeństwa (Bińczyk, 2018; Nuccitelli, 2015). Ceną za promowanie przekonań, że kryzys klimatyczny w gruncie rzeczy nas nie dotyczy, a w zasadzie samo pojęcie zmian klimatu jest niepotwierdzoną spekulacją naukową, są zaniechania i pomijanie istotnego wymiaru nowych problemów społecznych oraz bezradność poradcoznawstwa. Do najbardziej wpływowych dyskursów należą:

- ▶ Dyskurs zarządzania kryzysem klimatycznym – przekonanie, że polityka państw jest motywowana troską o stan klimatu i troską o warunki życia przyszłych pokoleń. Rodzi to fałszywe przekonanie, że rządy państw monitorują sytuację i kontrolują przebieg katastrofy klimatycznej lub dysponują narzędziami, które mogą minimalizować jej przebieg, a wręcz ją powstrzymać (Bendell, 2018). W przypadku praktyk poradniczych może to skutkować oczekiwaniem na pojawienie się zaleceń, wskazań lub dobrych praktyk rekomendowanych przez władze publiczne i faktycznym zaniechaniem działań poradniczych i pomocowych wobec osób oczekujących na poradę i wsparcie.

- ▶ Dyskurs negacjonizmu – przekonania podważające istnienie problemu ocieplania klimatu, negowanie wyników badań naukowych, piętnowanie naukowców zajmujących się problematyką katastrofy klimatycznej. Negacjonizm jest poglądem szczególnie nieetycznym, ponieważ propaguje nieprawdę i fałszuje społeczną świadomość (Bińczyk, 2018; McKie, 2019).
- ▶ Dyskurs ochłodzenia klimatu – przekonanie, że zmiany klimatu mają przeciwny kierunek do zmian nazywanych przez IPCC katastrofą klimatyczną. Zwolennicy tej pseudonaukowej teorii wskazują na zjawisko „ochłodzenia klimatu” (Peterson et al., 2008). Istotą tego stanowiska jest wykazanie, że kryzys klimatyczny jest ideą fałszywą, ufundowaną na wątpliwych przesłankach naukowych i nieuprawnionych naukowych spekulacjach. Dyskurs ten działa na rzecz relatywizacji aktualnej sytuacji klimatycznej i promowania przekonania, że „przewrażliwieni” naukowcy wszczynają „niepotrzebny alarm”. Dyskurs ten współgra z przekonaniem, że uciążliwe zmiany klimatyczne będą dotyczyć wyłącznie Globalnego Południa, natomiast Europa i Ameryka Północna będą wolne od tych problemów (McKie, 2019). Zatem w perspektywie europejskiego poradoznawstwa nie ma konieczności podejmowania refleksji nad nowymi typami kompetencji zawodowych, nowymi obszarami poradniczych praktyk i reorganizacją myślenia o zmieniającej się relacji poradniczej i pomocowej.
- ▶ Dyskurs katastroficzny – przekonania o nieuchronnej zagładzie ludzkiego gatunku – „końcu świata” – w perspektywie, której jakiegokolwiek działania pomocowe, poradnicze i wspierające są pozbawione sensu. Kryzys klimatyczny jest rozumiany jako seria gwałtownych wydarzeń, skumulowanych w danym czasie, którego rezultatem będzie zagłada wszelkiego życia na Ziemi (Bińczyk, 2018, s. 136; Jarecka, 2020; Latour, 2015, s. 281–283). W tym wyobrażeniu nie ma miejsca na refleksję o rekonfiguracji poradoznawczego dyskursu, o możliwych zmianach w teorii i praktyce poradnictwa czasu kryzysu klimatycznego – katastrofy klimatycznej.

Poradnictwo w czasie kryzysu klimatycznego?

Praktyki poradnicze mają dwojaką naturę. Nawet jeśli są nieprofesjonalne i mają płynną strukturę (porady w sieci), realizują się we względnie stabilnym kontekście społecznym – osoba udzielająca porad może funkcjonować wobec osoby radzącej się jako przewodnik, który jest obeznany z terenem, na którym działa. Z drugiej strony praktyka poradnicza funkcjonuje jako operowanie „wiedzą usytuowaną”, lokalną, modyfikowalną z związku z parametrami kulturowymi, psychicznymi i osobowymi jednostki radzącej się. Społeczeństwo sieci rozprasza relacje poradnicze, stają się one przepływami (Kargulowa, 2010). W przypadku kryzysu klimatycznego relacje poradnicze mogą stać się jeszcze mniej stabilne – cechować się niepewnością, przygodnością i prowizorycznością.

Ze względu na wielorakość i złożoność sytuacji kryzysowych oraz zróżnicowanie stopnia ich ostrości zmieni się charakter działań doradczych: prawdopodobnie będą się one realizować równolegle z innymi działaniami pomocowymi, interwencyjnymi. Ważne jest jednak, aby osoby udzielające porad rozumiały współzależność więzi osobistych, społecznych i środowiskowych. Rzetelna wiedza i informacja na temat kryzysu klimatycznego, umiejętność identyfikowania zafałszowanych dyskursów, umiejętność korygowania modeli mentalnych tego kryzysu tworzą podstawę działań poradniczych.

Ze względu na usytuowany charakter relacji poradniczych ważnym zadaniem może okazać się zapobieganie negatywnym emocjom społecznym, inicjowanie kooperacji i działań na rzecz dobra wspólnego. Istotną płaszczyzną działań poradniczych będzie również budowanie poczucia współodpowiedzialności, uważności i wrażliwości środowiskowej.

Udzielający porad w sytuacjach kryzysowych powinni dysponować katalogiem dobrych praktyk obejmujących ścieżkę współpracy z innymi instytucjami wsparcia społecznego (Włodarczyk, 2011). Powinni cechować się szczególną wrażliwością percepcyjną – identyfikować osoby należące do grup ryzyka, dostrzegać zasoby tkwiące w społeczności, moderować działania wspólnotowe nakierowane na przetrwanie, wzmocnienie relacji wsparcia i pomocy.

Ważnym obszarem aktywności poradniczej będzie pomoc w zmianie życiowych priorytetów czasu kryzysu, przeciwdziałanie postawie budowania zaprzeczeń oraz postawom apatii, które prowadzą do poczucia bezradności, nieudolności, beznadziei i utraty zaangażowania.

Bibliografia

- Albrecht, G. (2007). Solastalgia: The Distress Caused by Environmental Change. *Australian Psychiatry*, 15, 95–98. <https://doi.org/10.1080/10398560701701288>
- Albrecht, G. (2011). Chronic Environmental Change: Emerging 'Psychoterratic' Syndromes. W: I. Weissbecker (Red.), *Climate Change and Human Well-Being. International and Cultural Psychology*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4419-9742-5_3
- Baudrillard, J. (2006). *Społeczeństwo konsumpcyjne. Jego mity i struktury* (S. Królak, Tł.). Sic! (Praca oryginalna *La Société de consommation, ses mythes, ses structures* wydana w 1970)
- Bauman, Z. (2009). *Konsumowanie życia* ((M. Wyrwas-Wiśniewska, Tł.). Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego. (Praca oryginalna *Consuming life* wydana w 2007).
- Bendell, J. (2018). *Głęboka adaptacja. Mapa nawigacyjna katastrofy klimatycznej* (A. Wierzbą, Tł.). <https://lifeworth.com/DeepAdaptation-pl.pdf>
- Bińczyk, E. (2018). *Epoka człowieka. Retoryka i marazm antropocenu*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bogunia-Borowska, M. (2020). Katastrofy, kataklizmy, klęski. Narracje, obrazy i reprezentacje dramatycznych zdarzeń we współczesnej kulturze. *Kultura Współczesna. Teorie. Interpretacje. Praktyka*, 2(109), 10–15. doi.org/10.26112/kw.2020.109.01

- Cikała-Kaszowska, K. (2017). Umiar w społeczeństwie konsumpcyjnym. *Logos i Ethos*, 45, 177–189.
- CPA *Handbook of Climate Psychology* (b.d). Retrived October 1, 2021 from <https://www.climatepsychologyalliance.org/handbook>
- Cunsolo, A., & Ellis, N.R. (2018). Ecological grief as a mental health response to climate change-related loss. *Nature Climate Change*, 8(4), 275–281.
- D’Alisa, G. (2015). *Degrowth. A Vocabulary for a New Era*. Routledge.
- D’Alisa, G., Demaria, F., & Cattaneo, C. (2013). Civil and Uncivil Actors for a degrowth society. *Journal of Civilsociety*, 9, 212–224. <https://doi.org/10.1080/17448689.2013.788935>
- Dąbrowska, A., Bylok, F., Janoś-Kresło, M., Kielczewski, D., & Ozimek, I., (2015). *Kompetencje konsumentów. Innowacyjne zachowania. Zrównoważona konsumpcja*. Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Demaria, F. (2013). What is Degrowth? From an Activist Slogan to a Social Movement. *Environmental Values*, 22(2), 191–215. https://www.researchgate.net/publication/260161434_What_is_Degrowth_From_an_Activist_Slogan_to_a_Social_Movement
- Doherty, T.J., & Clayton, S. (2011). The Psychological Impacts of Global Climate Change. *American Psychologist*, 66(4), 265–276. <https://www.apa.org/pubs/journals/releases/amp-66-4-265.pdf>
- Dumieński, G., Lisowska, A., & Tiukało, A. (2019). Zagrożenia klimatyczne 44 miast w Polsce na podstawie miejskich planów adaptacji do zmian klimatu. W L. Chojnacka-Ożga & H. Lorenc (Red.), *Współczesne problemy klimatu Polski* (s. 189–201). IMGW PIB. https://www.researchgate.net/publication/336513411_Zagrozenia_klimatyczne_44_miast_w_Polsce_na_podstawie_miejskich_planow_adaptacji_do_zmian_klimatu_Climatic_hazards_of_44_Polish_cities_based_on_urban_plans_for_adaptation_to_climate_change
- Gawrych, M. (2021). Zmiany klimatu a zdrowie psychiczne. Przegląd aktualnej literatury. *Psychiatria Polska*, 223, 1–13. <https://doi.org/10.12740/PP/OnlineFirst/131991>
- Gulla, B., Tucholska, K., & Ziernicka-Wojtaszek, A. (2020). *Psychologia kryzysu klimatycznego*. Uniwersytet Jagielloński. Biblioteka Jagiellońska.
- Hickel, J. (2020). The sustainable development index: Measuring the ecological efficiency of human development in the anthropocene. *Ecological Economics*, 167. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2019.05.01>
- The Intergovernmental Panel on Climate Change [IPCC]. (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis*. Retrived September 29, 2021 from <https://www.ipcc.ch/report/sixth-assessment-report-working-group-i/>
- Jarecka, U. (2020). Wyzwania antropocenu. Żywioł wody w retoryce audiowizualnych narracji o katastrofach. *Kultura Współczesna*, 2(109), 83–97. https://www.nck.pl/upload/2020/12/kw_2-2020_wyzwania.pdf
- Kallis, G. (2018). *Degrowth*. Agenda Publishing.
- Kargulowa, A. (2020). *O teorii i praktyce poradnictwa. Odmiany poradozawczego dyskursu*. *Podręcznik akademicki* Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Kargulowa, A. (2010). O poradnictwie społeczeństwa sieci. *Teraźniejszość– Człowiek– Edukacja*, 2(50), 7–22. <https://bazhum.muzhp.pl/autor/Kargulowa/Alicja/>
- Kundzewicz, Z.W., & Juda-Rezler, K. (2010). Zagrożenia związane ze zmianami klimatu. *Nauka*, 4, 69–76.
- Latour, B. (2015). *Face a Gaia. Huit conferences sur le nouveau regime climatique*. La Decouverte.
- Macnaghten, P., & Urry, J. (2005). *Alternatywne przyrody. Nowe myślenie o przyrodzie i społeczeństwie* (B. Baran, Tł.). Scholar. (Praca oryginalna *Contested natures* wydana w 1998).
- McKie, R.E. (2019). Climate change counter movement neutralization techniques: a typology to examine the climate change counter movement. *Sociological Inquiry*, 89(2), 288–316.
- McMichael, A.J. (2014). Climate change and children: Health risks of abatement inaction, health gains from action. *Children (Basel)*, 1(2), 99–106. <https://doi.org/10.3390/children1020099>
- Meadows D. H., Meadows D. L, Randers, J., & Behrens, W.W. (1973). *Granice wzrostu* (W. Rączkowska & S. Rączkowski, Tł.). Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne. (Praca oryginalna *Limits to growth: a report for the Club of Rome's project on the predicament of mankind* wydana w 1972).
- Muraca, B. (2013). Décroissance: A Project for a Radical Transformation of Society. *Environmental Values*, 22(2), 147–169. <https://www.jstor.org/stable/23460976>
- Nuccitelli, D. (2015). *Climatology versus pseudoscience. Exposing the failed predictions of global warming skeptics*. Praeger.
- Peterson, T.C., Connolley, W.M., & Fleck, J. (2008). The myth of the 1970s global cooling scientific consensus. *Bulletin of the American Meteorological Society*, 89(9), 1325–1337. <https://doi.org/10.1175/2008BAMS2370.1>
- Sadowski, M. (2013). *Adaptacja wrażliwych sektorów i obszarów Polski do zmian klimatu do roku 2070*. IOŚ–PIB.
- Skrzypczyński, R. (2020). Postwzrost, dewzrost, awzrost...Polska terminologia dla różnych wariantów przyszłości bez wzrostu. *Czas Kultury: kultura, literatura, filozofia*, 3, 7–13.
- Szlendak, T. (2013). Kultura nadmiaru w czasach niedomiaru. *Kultura Współczesna*, 1, 7–26. https://www.nck.pl/upload/archiwum_kw_files/artykuly/1._tomasz_szlendak_-_kultura_nadmiaru_w_czasach_niedomiaru.pdf
- Trzebiński, J., & Zięba, M. (2003). Nadzieja, strata, rozwój. *Psychologia Jakości Życia*, 2(1), 5–33. <https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/967/Nadzieja,%20strata%20i%20rozwój.pdf?sequence=1>
- Tucci, J., Mitchell, J., & Goddard, C. (2007). *Children's fears, hopes and heroes: Modern childhood in Australia*. Australian Childhood Foundation. https://www.researchgate.net/publication/264546580_Children%27s_Fears_hopes_and_heroes_Modern_childhood_in_Australia
- Wilkinson, R., & Pickett, K. (2011). *Duch równości. Tam gdzie panuje równość, wszystkim żyje się lepiej*. (J.P. Listwan, Tł.). Wydawnictwo Czarna Owca. (Praca oryginalna *Spirit level: Why more equal societies almost always do better* wydana w 2009).
- Włodarczyk, E. (2011). Klęska żywiołowa lub ekologiczna. Czyli o tym, że statystyka nie dotyczy tego co jest wewnątrz. W E. Włodarczyk & I. Cytlak (Red.), *Człowiek wobec*

krytycznych sytuacji życiowych. Z teorii i praktyki pracy socjalnej (s. 331–351). Wydawnictwo Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Seria Psychologia i Pedagogika, 165, 331–351. https://repozytorium.amu.edu.pl/bitstream/10593/12709/1/Wlodarczyk%20E_Kleska_zywiolowa_ekologiczna_pop.pdf

World Health Organization. (2018). *Climate change and health*. Retrived October 1, 2021 from <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/climate-change-and-health>